

Східний інститут українознавства
ім. Ковальських

Листування проф. К. Т. Штепи з проф. І. Г. Турцевичем

Ігор Верба, Сергій Зозуля

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 245-258.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

*Ігор Верба (Київ),
Сергій Зозуля (Ніжин)*

ЛИСТУВАННЯ ПРОФ. К. Т. ШТЕППИ З ПРОФ. І. Г. ТУРЦЕВИЧЕМ

Епістолярна спадщина професора Ніжинського інституту народної освіти, історика-античника І. Г. Турцевича (1856—1938) складає досить об'ємний і цікавий масив документів його особового фонду в Ніжинському архіві¹, що охоплює період за 1879—1938 рр. З-поміж листів від різноманітних адресатів — офіційних листів від державних, судових, наукових установ; родичів, знайомих, колишніх колег по роботі в І Київській чоловічій гімназії та Ніжинському ІНО — нашу увагу привернуло листування І. Г. Турцевича за 1930—1938 рр. з професором Київського університету (тоді — Київського ІНО), знамим на той час ученим, співробітником ВУАН К. Т. Штеппою (1896—1958).

Із цією неординарною, талановитою особистістю зі складною і суперечливою біографією² ніжинського дослідника пов'язує більше, ніж двадцятирічне знайомство і тривала наукова співпраця. К. Т. Штеппа в 1918 р. перейшов на навчання із Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту до аналогічного закладу в Ніжині, закінчивши його після майже річних військових перипетій у 1921 р.³ В інституті він і познайомився з проф. І. Г. Турцевичем, що в 1917—1921 рр. поновився у званні після восьмирічної відставки і викладав грецьку словесність. Залишившись працювати в Ніжині, К. Т. Штеппа через рік став аспірантом тільки-но створеної Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, де, щоправда, його науковими студіями більшою мірою опікувався інший ніжинський античник — проф. І. І. Семенов. Але й І. Г. Турцевич «приклав руку» до аспірантського вишколу майбутнього вченого. Він керував аспірантським семінаром з давньогрецької історії та філології. У цьому семінарі розкрився його талант як перекладача та схильність до критичного історичного аналізу текстів. Його колега по аспірантурі, а згодом і по кафедрі в Ніжині,

Т. П. Алексєєв, навіть відмовлявся від занять, коли К. Т. Штеппа закінчив своє навчання⁴.

Від цього часу і починається доба більш тісних наукових відносин між учнем, як К. Т. Штеппа неодмінно себе називає в листуванні⁵, з професором І. Г. Турцевичем, що з часом переросли в міцні приятельські стосунки, навіть, з певним родинним відтінком. Під час проживання в Ніжині сім'я Штепп — Кость Тодосьович, його дружина Валентина Леонідівна, діти Аглая та Еразм — досить часто спілкувалися із самотнім професором, а загальна тональність їхніх листів у 1930-х рр. не менш тепла, ніж у листуванні професора зі своїми родичами з Білорусі, зокрема з улюбленою племінницею Вірою Хлебцевич.

Те, що стосунки між колишнім аспірантом і наставником, а згодом і колегою, не перервалися, не охололи до сухих ділових привітань зі святами, а залишилися незмінно дружніми і щирими, яскраво ілюструють листи К. Т. Штеппи та кілька листів від його дружини. Влаштувавшись у Києві, К. Т. Штеппа доклав максимальних зусиль, аби подбати про свого літнього вчителя. За його клопотанням проф. І. Г. Турцевича було включено до позаштатних співробітників ВУАН і затверджено керівником регіонального осередку Комісії для вивчення історії Близького Сходу та Візантії⁶, зважаючи на особливий інтерес професора в 1920-х рр. до історії східної частини колишньої Римської імперії. Після цього К. Т. Штеппа неодноразово піднімав питання про покращення матеріального стану ніжинського вченого, а в 1932 р. добився підвищення його пенсії вдвічі⁷. Неодноразово також він намагався допомогти з публікацією наукових праць І. Г. Турцевича, зокрема з візантійської історії, щоправда марно.

Як стає зрозумілим зі змісту листів, І. Г. Турцевич мав намір ще на початку 1930-х рр. відвідати Київ, де мав багато знайомих. Кілька разів про це нагадував і К. Т. Штеппа, щоразу пропонуючи свої послуги в якості гідя та власне помешкання. Кілька разів збирався і сам К. Т. Штеппа до Ніжина. Хоч і без особливого ентузіазму — на його ставлення до міста *alma mater*, безперечно, наклали відбиток ідеологічні «чистки» першої половини 1930-х рр. та звільнення його з роботи в місцевому педінституті⁸. Єдиним місцем у Ніжині, де йому хотілося б побувати, як вказує він в одному з листів — це оселя Івана Григоровича Турцевича. Однак побувати в Ніжині після 1930 р. йому, здається, так і не вдалося — згадок про це поки що не знайдено⁹. Як,

до речі, й проф. І. Г. Турцевичу в Києві. Останньому завадила прогресуюча хвороба (ще з початку 1890-х рр. він страждав на катар легень), побутові негаразди та скрутний матеріальний стан.

Кость Тодосьович підтримував відносини з І. Г. Турцевичем не лише безпосереднім листуванням, але й через спільних знайомих, зокрема через позбавленого звання академіка К. В. Харламповича. Цей учений протягом трьох років вимушеного проживання в Ніжині мешкав у будинку ніжинського професора й після свого переїзду до Києва підтримував стосунки як з І. Г. Турцевичем, так і з К. Т. Штеппою. З надзвичайним сумом і болем К. Т. Штеппа повідомляє своєму вчителю про передчасну смерть академіка невдовзі після його переїзду з Ніжина до Києва¹⁰.

Останнім у листуванні родини Штепп з І. Г. Турцевичем (так, мабуть, буде правильніше його називати) є лист від дружини Костя Тодосьовича, який є логічним додатком до їхніх попередніх послань. Сам К. Т. Штеппа на той час був заарештований органами НКВД¹¹. У розпачі його дружина зверталася за моральною підтримкою до Івана Григоровича, залишившись сама з трьома дітьми на руках і без будь-якого матеріального забезпечення. Уже після свого звільнення у вересні 1939 р. К. Т. Штеппа дізнався про смерть свого ніжинського вчителя, колеги та друга в листопаді або на початку грудня 1938 р. І, вірогідно, про неї Штеппи дізналися від колишньої квартирантки професора А. С. Бондаренко, з якою В. Л. Штеппа мала дружні стосунки.

У цілому, листування К. Т. Штеппи зі своїм *magister reverentissimus carissimus* (як він називає його в листах) відкриває нові сторінки з біографії як ніжинського вченого, так і його талановитого учня. Вони охоплюють широкий спектр їхніх відносин: від інтимно особистих, майже родинних, до офіційних і наукових, даючи можливість сучасному дослідникові точніше і коректніше реконструювати життя і діяльність цих двох, без сумніву, визначних українських учених.

Добірка листів, що пропонуються, публікується вперше. Вона має односторонній характер за напрямком спілкування. Але, очевидно, десь мають бути й листи проф. І. Г. Турцевича до свого учня. Їхнє наукове опрацювання ще чекає на свого дослідника, як і вся велика епістолярна спадщина ніжинського вченого. Листи подаються мовою оригіналу із збереженням їх мовно-стилістичних особливостей.

№ 1

Всеукраїнська Академія Наук
Комісія для вивчення історії Близького Сходу і Візантії
25/VIII.1930 р.

До Професора Івана Григоровича Турцевича.

Повідомляю Вас, що постановою I-го Історично-Філологічного Відділу Вас обрано на дійсного члена Комісії для вивчення історії Близького Сходу.

Прошу Вас подати план Вашої роботи в Комісії на наступний 1930/31 акад[емічний] рік.

В[иконуючий] об[ов'язки] керівника Комісії К. Штепа

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 9. Автограф.

№ 2

26. III.1932

Дорогие Михаил Николаевич¹², Иван Григорьевич!

Печальное известие: 24-го, в 4 часа дня, не стало нашего доброго Константина Васильевича¹³. Умер от заворота кишок, проболев около суток. Причина не установлена. Вчера же похоронен на старом Байковом кладбище. Пусть будет ему земля лёгкою! Житейское море для него более, чем для кого-либо, «воздвизалось напастей бурей»... Невыносимо грустно, нестерпимо болит душа!..

Простите *magistri reverentissimi carissimi!*

Глубоко преданный К. Штепа

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 61 Арк. 27. Автограф.

№ 3

23. IV.1932

Дорогой Иван Григорьевич!

С душевной скорбью узнал от Вас о кончине добрейшего Михаила Николаевича¹⁴. Да, греческое кладбище¹⁵ дало покой многим доро-

гим людям, с которыми пришлось пройти на жизненном пути... Иван Иванович¹⁶, Алексей Иванович¹⁷, Михаил Николаевич... А на греческом кладбище лежит особая печать к[акой]-то безысходной тоски, как и на всём Нежине...Простите, Иван Григорьевич!

Всего Вам доброго и прежде всего доброго Вам здоровья!
Искренне преданный Вам, Ваш К. Штепа.

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 26. Автограф.

№ 4

2. II.1933

Многоуважаемый и дорогой Иван Григорьевич!

От имени своего и от имени Комисси Ближнего Востока обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой.

По поручению Всеукраинской Академии Наук, я должен приготовить к наступающей годовщине смерти К. Маркса работу на тему: «Классики марксизма об античном способе производства». В эту тему входят такие основные вопросы: Происхождение афинской демократии. Классовая природа «полиса». Взаимоотношения между классами. Формы классовой борьбы. Классовая природа античной культуры. Вопрос о «капитализме» в древнем мире. Классовая природа римской империи. Причина упадка. Центральный же вопрос темы: взаимоотношение между свободным и несвободным трудом, количественное и качественное в частности — участие свободных в рабских движениях и участие рабов в гражданских войнах.

По этому последнему вопросу, а также и по других, я очень просил бы Вас, дорогой Magister, дать мне необходимые указания, ссылки на источники и проч[ее]. Если можно, сделайте это немедленно, т. е. к 1. III работа должна быть окончена¹⁸.

Установка темы: «диалектический материализм против идеализма и против механизма, т. е. против модернизации (Пельман, Мейер, отчасти Моммзен, М. Вебер) и против идиографии, «риkkертианства» (классическая философия)».

Напишите о себе, Иван Григорьевич. Приветствуйте знакомых!
Всецело преданный Вам Ваш К. Штепа

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 28-83в. Автограф.

№ 5

[16 березня 1933 р.]¹⁹

Многоуважаемый Иван Григорьевич!

Сердечно благодарю Вас за внимание и готовность помочь. Использовал Ваши ценные выписки. Очень понадобился мне выпуск Kultur [...] [...]. Сейчас сижу над проблемой взаимоотношения свободных и несвободных работников. Если у Вас найдутся указания по поводу наёмного труда, буду просить Вас поделиться со мной.

В мае буду в Нежине²⁰. Всего Вам доброго.

Искренне преданный Вам Ваш К. Штепа

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 7. Автограф.

№ 6

Я, Эразм и Аглая²¹ поздравляем нашего славного дядю Ваню, многоуважаемого Ивана Григорьевича с Новым годом. Желаем быть здоровым на многие десятки лет. Спасибо Вам за память. Приятно было получить письмо такое бодрое, энергичное. Конст[антин] Федосеевич в Москве. Кланяется Вам. С удовольствием исполняю его поручение отсылаю Вам бумаги. Когда же Вы нас проведаете? Привет знакомым.

С приветом В. Штепа

5/1 [19]33

Р. S. Продали ли Анна Сергеевна²² что-либо из моих вещей? Пусть напишет.

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 3-Зв. Автограф.

№ 7

[вересень-листопад 1933 р.]²³

Как Ваши мысли о поездке в Киев? Вы всегда можете располагать моей квартирой, хоть и тесной, и мной как гидом.

В академии возобновляются античные и византистские штудии и Ваше участие в них было бы в высокой степени ценным, т. е. прямо незаменимым. Например, можно было бы начать с опубликования текста и перевода Кавасилы? Возможности теперь больше, чем раньше. Нет ли у Вас чего-либо по поводу Ольвии? Ольвия делается до известной степени центром нашей работы.

С удовольствием провёл там несколько недель и буду стремиться туда и впредь. Жалко, что был далёк от археологии, теперь она мне очень нужна.

Итак, дорогой Иван Григорьевич, не гневьтесь на Вашего беспутного, но искренне Вас любящего ученика и друга! «Всё понять, всё простить!» А Вы должны понять.

Ваш К. Штепа

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 51—52зв. Автограф.

№ 8

23/X 1934

Дорогой Иван Григорьевич!

Простите великодушно, что так долго замедлил с ответом: разные житейские и служебные дела и хлопоты.

Посылаю Вам свои последние работы²⁴, о каких говорил Вам.

Как поживаете, Иван Григорьевич? Ждал Вас в Киеве и жду, но... обещанного семь лет ждут, а иногда и больше...

А Киев Вы не узнали бы теперь, когда он снова сделался столицей.

Моя жизнь проходит в напряженной работе, и почти такой, которая мне даёт удовлетворение — лекции, заседания, — и только немножко науки, в перерывах. Приходится ждать пенсии и связанного с ней досуга, но это не так скоро.

Пишите, Иван Григорьевич.

Преданный Вам Ваш К. Штепа

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 12—12зв. Автограф.

№ 9

31/III 1935

Киев, Короленко 37/12^А

Дорогой Иван Григорьевич!

Не считите моё молчание за забвение — «забвенна буди десница моя, аще забуду тебе», мой дорогой Учитель и Друг! Страшный недосуг, вечные проблемы и озабоченность...

Иван Григорьевич! По просьбе моих добрых знакомых в Киеве, прошу Вас оказать содействие и помощь подательнице этого письма в приискании квартиры и проч[ее]. Не откажите познакомить с нашими общими или Вашими только знакомыми, которые могли бы оказаться полезными в этом отношении (Фохт В. Р.? Волонцевичи? Михайловские?)²⁵ и, вообще, сделать всё, что будет от Вас зависеть. Заранее приношу Вам глубокую благодарность от себя и от имени знакомых.

Как поживаете, Иван Григорьевич? Искренне скучаю по Вас — Ваш дом — единственное место в Нежине, где бы мне хотелось ещё побывать. Когда увижу Вас в Киеве? Придут тёплые дни, и Вы, наконец, осуществите своё давнее намерение — побывать в Киеве. Не обижайтесь на меня, хоть время от времени давайте о себе вести. Не знаю увы, кому поклониться в Нежине. Передайте мой привет Влади-мир[у] Ивановичу²⁶, Фохту!...

Вам кланяется Валентина Леонидовна и дети.

Ваш К. Штепа

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 1—2зв. Автограф.

№ 10

6/VI 1935

Дорогой Иван Григорьевич!

Не мог добиться толком в Комиссии Содействия²⁷, как обстоит Ваше дело — то председателя не было, то секретаря, то ещё что-нибудь. Слышал от Николая Фёдоровича Дад[енко]ва²⁸, что Вы приболели несколько, и порадовался Вашему выздоровлению. Как поживаете? Когда собираетесь в Киев? В августе предполагаю выехать в Ольвию. М[ожет] б[ыть] и Вы бы, И[ван] Г[ригорьевич], собрались? Ваш преданный К. Штепа

Экспедиция в Ольвии предполагается *en grandi* — при участии Ленинграда и Москвы, продолжится два месяца. Я лично интересуюсь римско-готским периодом. Если встретите Фохта, передайте ему, что и [по] его делу ничего узнать теперь нельзя, после многих акад[емических] катаклизм[ов].

М[ожет] б[ыть] после экспедиции будет работа Фохту.

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 3—3зв. Автограф.

№ 11

15/1 1936

Дорогой Иван Григорьевич!

Прежде всего позвольте приветствовать Вас с новым годом и пожелать Вам доброго здоровья и благополучия!

Слышал о перенесённой Вами болезни, порадовался Вашему выздоровлению²⁹.

Комитет содействия учёным теперь бездействует и ничего там добиться нельзя. У меня — тоже разные хибности, мешающие работать.

Собираюсь весной захватить к Вам кое о чём посоветоваться, завезти Вам те три книги, которые у меня.

Собирается со мной навестить Вас и историк-архитектор Моргилевский³⁰, который шлёт Вам свой привет.

Привет Вам и Рихарду Фохту.

С сердечным приветом

Ваш К. Штепа

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 2—23в. Автограф.

№ 12

16. VII.1937

Харакс

Крым

Дорогой Иван Григорьевич!

Живу на обломке античности, на буквальном куске Римской Империи, и отсюда шлю Вам свой сердечный привет!

Не обижайтесь на меня, Иван Григорьевич, если я порой бываю так неаккуратен в своей корреспонденции — Вы даже представить себе не можете, как я обременён делами в Киеве, как озабочен большими и малыми тревогами.

За много лет первый раз получилось [с] отдыхом, хоть и не надолго. В августе буду в Ленинграде — хочу посмотреть, что там есть из новой литературы. Собираюсь доделывать своего Марка Аврелия³¹ и приготовить статьи об испанских ба[...]-вах, если ничего не помешает.

Как Вы там поживаете? Всё также озабочены своими домашними делами? А как Ваши византийские студии? Хорошо, что Вы при всех злоключениях не теряете бодрости духа и радости в работе. В этом многим нужно было бы поучиться у Вас и следовать за Вами!

Всего доброго!

Ваш искренний К. Штепа

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Стр. 66. Арк. 3—3зв. Автограф.

№ 13

[березень-квітень 1938 р.]³²

Дорогой Иван Григорьевич!

Вы наверное слышали, — что Конст[антин] Федос[еевич] арестован³³. Поймите моё горе! А у меня ведь после ареста на другой день родилась дочь Элеонора³⁴. Чудесное дитя! Но в какой несчастливый час родилась!.. Верю в то, что он вернётся, т. к. абсолютно не знаю причин для его обвинения [...] его духовного происхождения... Но ведь в этом он не виноват. Не знаю, как доведу до конца ребят. Хорошие ребята, но хватит ли средств? Напишите что-либо, Иван Григорьевич. Мне будет приятно получить от Вас подбодряющие строки.

Предо мной стоит проблема — найти хорошую работницу. Но это довольно сложно. Нет ли у Анны Семёновны на примете хорошей честной женщины? Ведь без неё я, как без рук. Теперь моя роль «и за папу и за маму». Энергии много, но физических сил мало.

Пишите же! Жду от Вас письма.

С приветом В. Л. Штепа

Киев. Короленко, 37, 12^А В. Л. Штепа

ВДАЧОН. Ф. Р-6112. Оп. 1. Стр. 61. Арк. 49—50зв. Автограф.

КОМЕНТАР

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі — Відділ Держархіву Чернігівської області в Ніжині). — Ф. Р-6112. — Оп. 1. — Спр. 1, 7—69, 232—233.

2. Про К. Т. Штеппу детальніше див.: Верба І. В. Кость Штеппа // Український історичний журнал. — 1999. — № 3, 4 (Далі УІЖ); Його ж. Кость Штеппа як орієнталіст // Східний Світ. — 2000. — № 1.

3. Верба І. В. Кость Штеппа. УІЖ. — 1999. — № 3. — С. 98—99.

4. Відділ Держархіву Чернігівської області в Ніжині. — Ф. Р-6121. — Оп. 2. — Спр. 2360. — Арк. 15.

5. Там само. — Ф. Р-6112. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 1—2зв.

6. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій з української орієнталістики 1920—1930-х років: незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. Вип. IV. — К.—Львів, 1993. — С. 79; Відділ Держархіву Чернігівської області в Ніжині. — Ф. Р-6112. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 9.

7. Відділ Держархіву Чернігівської області в Ніжині. — Ф. Р-6112. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 137.

8. Там само. — Ф. Р-6121, Оп. 1, Спр. 3254, Арк. 124—125; Державний архів Чернігівської області. — Ф. П-1669. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 275.

9. Через надзвичайну завантаженість роботою в Києві він навіть документи з Ніжинського інституту забирав через М. Н. Петровського, якого також, одночасно з К. Т. Штеппою, звільнили з роботи (Відділ Держархіву Чернігівської області в Ніжині. — Ф. Р-6121. — Оп. 2. — Спр. 3288. — Арк. 178).

10. Відділ Держархіву Чернігівської області в Ніжині. — Ф. Р-6112. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 27.

11. Верба І. В. Кость Штеппа. УІЖ. — 1999. — № 3. — С. 109.

12. К. Т. Штеппа звертається також до М. М. Бережкова (1850—1932), відомого історика; професора НІФІ (ННПІ, НІНО) з 1882 р.; колега І. Г. Турцевича по ННДК і один із його найбільших приятелів. М. М. Бережков вийшов на академічну пенсію одночасно з І. Г. Турцевичем у 1926 р. і проживав поруч, у будівлі НІНО.

13. У цій поштівці К. Т. Штеппа повідомляє про смерть акад. К. В. Харламповича, що в 1928—1931 рр. проживав у будинку І. Г. Турцевича, під час свого вимушеного перебування в Ніжині (після заслання до Казахстану вченому було заборонено оселитися в Києві). Отримавши дозвіл на переселення до Києва, не без допомоги Костя Тодосьовича, він не втрачав зв'язку зі своїми ніжинськими колегами — М. М. Бережковим, М. Н. Петровським, К. Т. Штеппою. Останній, будучи у досить близьких стосунках із родиною Грушевських,

часто виконував роль посередника у спілкуванні М. С. Грушевського з К. В. Харламповичем протягом перебування його в Ніжині. З І. Г. Турцевичем Константин Васильович також підтримував зв'язок. В особовому фонді ніжинського професора зберігся лист з Києва, написаний академіком до свого ніжинського приятеля незадовго до своєї смерті.

14. Див. примітку № 12.

15. Очевидно І. Г. Турцевич повідомляв К. Т. Штеппу, що М. М. Бережкова було поховано у грецькій частині Троїцького православного цвинтаря (нині — Центрального Троїцького кладовища), що розташоване на північній околиці Ніжина. Грецька частина знаходиться біля грецької церкви Св. Олени та Константина на цвинтарі, де ховали представників грецької громади міста (існувала в II пол. XVIII — I пол. XIX ст.), а згодом відомих мешканців Ніжина, зокрема інститутську професуру. На сьогодні збереглися поховання лише кількох професорів; могили М. М. Бережкова поки що не знайдено.

16. Семенов І. І. (1865—1924) — відомий учений-античник; професор НІФІ, ННПІ, НІНО з 1905 р.; згодом колега І. Г. Турцевича по ННДК, керівник секції історії античної культури в 1923—1924 рр.; учитель і науковий керівник К. Т. Штеппи під час його навчання в аспірантурі ННДК.

17. Покровський О. І. (1868—1928) — відомий учений-античник; професор НІФІ в 1894—1905 рр. та НІНО з 1822 р.; співробітник ВУАН з 1921 р.; дійсний член і керівник (у 1926—1928 рр.) секції історії античної культури ННДК. Разом із І. Г. Турцевичем та І. І. Семеновим один із керівників аспірантського вишколу К. Т. Штеппи.

18. Результатом цих студій стала поява в 1934 р. монографії К. Т. Штеппи «Маркс, Енгельс і проблеми античного способу продукції», написаної, як виявляється, за певної допомоги його колишнього ніжинського вчителя та колеги по КДІБСВ.

19. Датовано за поштовим штемпелем.

20. Відомостей про перебування К. Т. Штеппи в Ніжині після його переїзду до Києва в 1930 р. не знайдено.

21. Лист надіслано дружиною К. Т. Штеппи Валентиною Леонідівною. Сам Кость Тодосьович на той час перебував у науковому відрядженні в Москві. Аглая й Еразм — діти Штепп — народилися відповідно 1924 р. та 1925 р.

22. Бондаренко А. С. — квартирантка І. Г. Турцевича, що жила в його будинку протягом 1923—1938 рр., за символічну платню — 5 крб.

на місяць — виконувала обов'язки домогосподарки. У 1936 р. вона намагалася зареєструвати шлюб з літнім професором без його згоди, очевидно, сподіваючись отримати майно і будинок ученого — прямих спадкоємців у нього не було. Мабуть, через це намагалася обмежити його листування з племінницею з Мозиря Вірою Хлебцевич. Через це І. Г. Турцевич два останні роки судився з цією квартиранткою за наклеп і намагався її виселити. Очевидно, до цього стосунки з А. С. Бондаренко були значно кращі, а відтак дружина К. Т. Штеппи інколи через неї намагалася продавати власні речі. Можливо, В. Л. Штеппа листувалася з квартиранткою окремо, але цього листування не знайдено.

23. Перша частина листа відсутня. Датування наше. — *Авт.*

24. Роботи, про котрі повідомляє К. Т. Штеппа, ймовірно стосувалися його досліджень з античного способу виробництва у творах Маркса та Енгельса та проблеми існування капіталізму в античному світі, якими він займався в середині 1930-х рр. У ніжинському архіві ці роботи відсутні. Див. примітку № 18.

25. Фохт В. Р. (1862—?) — відомий науковець і архівіст, один із засновників архіву в Ніжині, згодом науковий співробітник ННДК по секції історії античної культури. І К. Т. Штеппа, і І. Г. Турцевич підтримували тісні, дружні стосунки з В. Р. Фохтом. Очевидно, К. Т. Штеппа, на прохання останнього, намагався влаштувати його на роботу. Особи інших знайомих — Волонцевичів, Михайловських, а також згаданого подавача листа від К. Т. Штеппи — не з'ясовано.

26. Резанов В. І. (1867—1936) — відомий учений-літературознавець, організатор науки та громадській діяч, співробітник ВУАН з 1920 р.; член-кореспондент РАН (згодом АН СРСР) з 1923 р.; викладач (з 1907 р. — професор) НІФІ, ННПІ, НІНО, НІСВ, НПІ, НДПІ з 1907 р.; в 1922—1930 рр. був керівником секції російської й української мови та літератури (з 1924 р. — секції історії російської та загальної літератури) ННДК, з 1923 р. — також керівником кафедри загалом. У 1935 р. був звинувачений у націоналізмі і змушений був пройти через принизливе самовикриття й самокритику.

27. І. Г. Турцевич у 1935 р. піднімав клопотання перед ВУКСУ, членом якої від був з 1922 р., про покращання свого матеріального стану. Ймовірно, К. Т. Штеппа намагався йому в цьому допомогати.

28. Даденков М. Ф. (1885—?) — відомий учений і педагог; професор НІНО, НІСВ, НПІ, НДПІ в 1928—1941 рр.; у 1928—1930 рр. керів-

ник педолого-педагогічної секції ННДК. На початку 1930-х рр. переїхав з родиною жити до Києва. Після війни — в еміграції.

29. І. Г. Турцевич з 1890-х рр. хворів на катар легень. Очевидно, К. Т. Штеппа дізнавався про стан професора після перенесеного чергового приступу.

30. І. В. Моргілевський (1889—1942) — український і російський історик архітектури, з 1941 р. член-кореспондент Академії архітектури СРСР.

31. Цією темою К. Т. Штеппа почав займатися, ще перебуваючи на інститутській лаві. Його випускна робота торкалася особи імператора Марка Аврелія та історії Маркоманських війн. Однак поверненню до колишньої студентської роботи завадила завантаженість посадовими обов'язками та інші обставини, зокрема арешт навесні 1938 р.

32. Датування наше. — *Авт.*

33. К. Т. Штеппа був заарештований 19 березня 1938 р., а звільнений лише восени 1939 р., тобто про смерть ніжинського професора дізнався майже за рік потому.

34. Донька К. Т. Штеппи Елеонора прожила менше року і померла взимку 1939 р., не стільки від перенесеної хвороби, скільки від матеріальних нестатків сім'ї Штепп під час холодної зими.